

APORTACIONS ETNOBOTÀNIQUES EN EL CAMP DE LA LINGÜÍSTICA : ELS NOMS DE LES PLANTES AL MONTSENY

Cèsar GUTIÉRREZ, M.Àngels BONET & Joan VALLÈS
Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

Etnobotànica i Fitonímia

Els estudis etnobotànics tenen com a finalitat recollir els coneixements populars referits a plantes. Entre aquests coneixements destaca, per la seva importància, la utilització de les plantes, que abasta des del camp de la medicina popular fins als usos màgico-religiosos, passant per les plantes que es fan servir en l'alimentació, en la fabricació d'eines agrícoles o d'altra mena, en l'obtenció de fibres tèxtils, per a teyir, o per a altres usos.

Un capítol important d'aquests coneixements botànics del poble és, sens dubte, la denominació de les plantes, la qual en alguns casos és fruit precisament de l'ús que tradicionalment se n'ha fet. Els estudis de fitonímia popular, a cavall entre l'Etnobotànica i l'Etnolingüística, són considerats com a part del camp de l'Onomàstica per alguns lingüistes, com Rafael Caria en els seus recents treballs sobre noms de plantes a l'Alguer (Caria, 1993a, 1993b).

En els estudis etnobotànics, la fase inicial de recollida de les dades es basa en el treball de camp. L'eina utilitzada per a fer aquest treball de camp és l'enquesta. Un dels aspectes metodològics que cal tenir molt en compte és la selecció correcta dels informants per tal que siguin representatius de la zona que es vol estudiar, i això tant pel que fa a estudis lingüístics (Badia, 1952), com de qualsevol altre àmbit de l'Etnobotànica.

Recomanacions generals en la recollida de noms populars

Quan en un treball de camp es vol recollir un nom popular d'una planta s'ha de fer de manera que ens forneixi el màxim possible d'informació. Així, almenys, cal que :

1.- Quedi assegurada la identitat entre la denominació i el vegetal en qüestió, citat pel seu nom científic i conservat en forma de plec d'herbari. Cal remarcar aquí la importància de recol·lectar sempre mostres completes de les plantes com a testimoni dels noms obtinguts i guardar-los en forma de plects en Herbaris d'institucions botàniques.

2.- Sigui inequívocament fixada la transcripció del nom popular. Per a fer-ho és necessari escoltar bé el nom i tenir-lo gravat per tal de poder analitzar-lo amb cura i tantes vegades com calgui fins i tot utilitzant els serveis dels moderns laboratoris de fonètica, a fi d'establir sense error la transcripció. A més, cal servir-se d'un alfabet fonètic per a transcriure almenys els sons que puguin ser objecte de dubtes.

3.- No es perdi cap part de la denominació. És evident que no és el mateix la carbassera que la carbassera borda o el romaní que el romaní mascle. No és pas menys cert, però, que la lleugeresa en la recol·lecció dels noms populars pot menar a confusions entre espècies de noms similars als que acabem de citar, tal com reporta Garnier (1987).

4.- S'obtingui tota la informació que el nom popular pot dur annexa. Noms com herba de Sant Joan poden fer referència a característiques fenològiques de la planta, com l'època de floració, o a tradicions vinculades amb la data de recol·lecció de l'espècie per a usos medicinals.

ELS NOMS DE LES PLANTES AL MONTSENY

Metodologia

Fora del Pirineu, el Montseny és el massís muntanyós més elevat dels Països Catalans. Això, juntament amb la gradació de climes que se'n deriva, la variació en el substrat i una arrelada i diversa ocupació humana, fan que sigui un àmbit privilegiat per a l'estudi dels coneixements populars derivats de la relació entre l'home i el seu entorn vegetal.

Les nostres dades provenen de les enquestes fetes a un centenar d'informants dels 25 municipis que figuren al mapa de la figura 1, adaptat de Panareda (1991). Els resultats que presentem són la part corresponent als noms populars dels vegetals de les recerques etnobotàniques d'abast més ampli que estem duent a terme en aquest territori.

Resultats

Fins al moment actual, hem recollit més de 300 noms populars referits a unes 250 espècies de plantes. Si tenim en compte que el catàleg de la flora vascular del Montseny consta de 1440 tàxons a nivell d'espècie i de subespècie -70 dels quals corresponen a cites antigues que en l'actualitat no s'han retrobat (Bolòs, Nuet & Panareda, 1986) - podem dir que hem trobat noms per a un 18 % de les plantes superiors del massís. Cal tenir present que ens hem centrat bàsicament d'una banda en les plantes medicinals i per altra banda en aquelles plantes que no tenien cap denominació popular; creiem, per tant, el nombre de noms podria augmentar significativament si ens dedicàvem a altres menes de plantes.

Per a valorar el grau de novetat dels noms populars de plantes recollits, hem pres com a referència la recopilació feta per Francesc Masclans de noms de plantes als Països Catalans (Masclans, 1981) i també les dades d'un projecte actualment encara en curs. Aquest projecte, coordinat conjuntament pel centre de terminologia TERMCAT i el Laboratori de

Botànica de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona, té com a objectiu recopilar noms que l'esmentada obra no recull, ja siguin publicats o bé inèdits.

Hem trobat prop de 150 noms que no figuren en aquestes obres de referència per a l'espècie concreta per a la qual nosaltres l'hem sentit, bé que poden ser-hi referits a una altra espècie. D'aquests noms, en consignem 86 de particularment interessants a la Taula 1, on són afectades per un asterisc (*) les denominacions citades per més d'un informant. Entre els noms que figuren en aquesta taula, n'hi ha 7 que designen una espècie per a la qual fins a aquest moment no s'havia recollit cap nom popular, bé que per a algunes d'elles s'haguessin creat neologismes; aquests noms són assenyalats amb dos asteriscs (**). Els plecs testimoni dels noms recollits han estat dipositats a l'Herbari BCF, del Laboratori de Botànica de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Per a la transcripció fonètica dels noms, usem l'alfabet fonètic internacional.

Taula 1.- Llista d'algunes de les plantes per a les quals s'han trobat noms no documentats. Un asterisc (*) indica que el nom ha estat dit per més d'un informant i dos asteriscs (**) representen un nom per a una espècie per a la qual fins al moment actual no se n'havia trobat cap.

NOM CIENTÍFIC	NOM POPULAR	TRANSCRIPCIÓ FONÈTICA	PLEC D'HERBARI
<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	Gramònica . Flor de Sant Antoni	[grə 'mɔnikə] [ˈflodəanən'tɔni]	BCF 40277
<i>Agrostis stolonifera</i> L. subsp. <i>stolonifera</i>	Pallenc**	[pə'leŋ]	BCF 40317
<i>Amelanchier ovalis</i> Medic.	Mallerenguera	[mələɾəŋ'ɣerə]	BCF 36157
<i>Anchusa arvensis</i> (L.) Bieb.	Gafallosos**	[gəfə'loxus]	BCF 40319
<i>Anthemis arvensis</i> L.	Bullits	[bu'litʃ]	BCF 40311
<i>Aphyllantes monspeliensis</i> L.	Clavells de pastor	[kləβeʎɟəpəs'to]	BCF 36160
<i>Aquilegia vulgaris</i> L.	Paperines	[pəpə'rinəs]	BCF 40434
<i>Arctium minus</i> Bernh.	Llapissera. Gafarrots	[ʎəpi'serə] [gəfə'rɔts]	BCF 36161
<i>Ballota nigra</i> L. subsp. <i>foetida</i> (Lam.) Hayek	Borella	[bu'relə]	BCF 40308
<i>Bromus hordeaceus</i> L.	Cua de mula	['kuədə'mulə]	BCF 40288
<i>Bryonia cretica</i> L. subsp. <i>dioica</i> (Jacq.) Tutin	Carbassera borda	[kəɾβə'serə'βordə]	BCF 40336
<i>Calendula arvensis</i> L.	Cerdans . Plegamans	[sər'dans] [plevə'mans]	BCF 40305
<i>Centaurea cyanus</i> L.	Clavell de Sant Isidre. Clavellina de moro	[kləβeʎdəsani'ziðrə] [kləβə'ʎinədə'mɔru]	BCF 40299
<i>Centaurea pectinata</i> L.	Escabellosa de bosc. Travarades	[əskəβə'yozədə'βɔsk] [trəβə'rədəs]	BCF 40275
<i>Ceterach officinarum</i> DC. in Lam. et DC.	Auladella. Herba de paret	[əulə'de.lə] [ɛrβədəpə'ret]	BCF 36178

<i>Chrysanthemum segetum</i> L.	Engreixaporc . Cerdans	[əŋ'vɾeʃpɔrk] [sərdans]	BCF 40306
<i>Cichorium intybus</i> L.	Escarola borda	[əskərələβordə]	BCF 36179
<i>Conopodium majus</i> (Gouan) Loret subsp. <i>majus</i>	Rabassola	[rəβə'solə]	BCF 40301
<i>Crepis vesicaria</i> L. subsp. <i>taraxacifolia</i> (Thuill) Thell. ex Schinz et Keller	Herba amarganta	['erβəmər'vanta]	BCF 40341
<i>Cynodon dactylon</i> (L.) Pers.	Xerpolla	[ʃə'pɔlə]	BCF 40298
<i>Cyperus eragrostis</i> Lam.	Castanyola gegant **	[kəstə'ŋɔləʒə'van]	BCF 40342
<i>Daphne mezereum</i> L.	Olivereta	[uliβə'retə]	BCF 40352
<i>Dorycnium hirsutum</i> (L.) Ser.	Cruixidor	[kruɪ'fido]	BCF 40284
<i>Eupatorium cannabinum</i> L.	Altimira	[əli'timira]	BCF 40310
<i>Euphorbia helioscopia</i> L. subsp. <i>helioscopia</i>	Pixaconills	['piʃəku'niʎ]	BCF 40289
<i>Galium maritimum</i> L.	Herba tova	['erβə'toβə]	BCF 40297
<i>Genista pilosa</i> L.	Espergell ***	[əspə'ʒel]	BCF 40313
<i>Hordeum murinum</i> L. subsp. <i>leporinum</i> (Link) Arcang.	Blat del dimoni	['blaððəli'dimɔni]	BCF 40290
<i>Hypochoeris radicata</i> L.	Herba plana	['erβə'plana]	BCF 49293
<i>Lamium amplexicaule</i> L.	Mataporc	['matə'pɔrk]	BCF 40322
<i>Lamium flexuosum</i> Ten.	Ortiga blanca	[ur'tivəβlanʎkə]	BCF 40338
<i>Linaria elatine</i> (L.) Mill.	Herba borrosa **	['erβəβu'trozə]	BCF 18277
<i>Linum usitatissimum</i> L.	Llinosa	[li'noza]	BCF 40150
<i>Lithospermum officinale</i> L.	Herba de la pedra. Herba de la pedreta	['erβəðələ'pedrə] ['erβəðələpə'dretə]	BCF 36250
<i>Lotus corniculatus</i> L.	Petrerol bord **	[pətrə'rɔl'βɔrt]	BCF 40285
<i>Odontites lutea</i> (L.) Clairv.	Herba pansera	['erβəpən'serə]	BCF 40321
<i>Osmunda regalis</i> L.	Foguera de riera. Falguera de riera	[fu'verədərri'erə] [fə'verədərri'erə]	BCF 40315
<i>Papaver rhoeas</i> L.	Rogelles	[ru'ʒeləs]	BCF 36274
<i>Parietaria officinalis</i> L.	Maria roquera	[məriərru'kerə]	BCF 40325
<i>Plantago coronopus</i> L.	Cua de rata. Herba estrella	['kuaðə'rɾatə]	BCF 40279
<i>Polygala vulgaris</i> L.	Herba inflamacionera. Herba inflamacionera . Herba desinfeccionera.	['erβiŋfləməsiu'nərə] ['erβəŋfləsiu'nərə] ['erβðəziŋfəksiunərə]	BCF 40323
<i>Polygonum aviculare</i> L.	Travarada . Travacamins	[trəβə'raðə] ['trəβəkə'mins]	BCF 40280
<i>Populus x canadensis</i> Moench	Polla	['pɔlə] ['pɔyə]	BCF 40296

i espècies afins			
<i>Potentilla erecta</i> (L.) Rauschel.	Trementil.la	[trəmən'tilə]	BCF 40309
<i>Potentilla reptans</i> L.	Cua roja	['kua'rɔʒə]	BCF 36285
<i>Prunella grandiflora</i> (L.) Scholler subsp. <i>pyrenaica</i> (Gren. et Godr.) A. et O. Bolòs	Mel. Herba melera	[mel] ['erβəmə'lera]	BCF 40337
<i>Prunus lusitanica</i> L.	Llorer bord ^o	[lu're'βort]	BCF 40316
<i>Ranunculus bulbosus</i> L.	Fe bord	['fe'βort]	BCF 30596
<i>Ranunculus repens</i> L.	Fe bord	['fe'βort]	BCF 30617
<i>Reseda phyteuma</i> L.	Botxes	['bɔʃəs]	BCF 40302
<i>Rubus ulmifolius</i> Schott	Verder	[bər'de]	BCF 40286
<i>Rumex crispus</i> L.	Santes maries ^o	['santəzmə'riəs]	BCF 40340
<i>Rumex obtusifolius</i> L.	Santes maries ^o	['santəzmə'riəs]	BCF 5776
<i>Rumex pulcher</i> L.	Sang de bou	[sanʒəβɔu]	BCF 40278
<i>Salix elaeagnos</i> Scop.	Vergatera ^o	[bərɜ'tera]	BCF 40297
<i>Sedum acre</i> L., <i>S. sediforme</i> (Jacq.) Pau i espècies afins	Pinets	[pi'nets]	BCF 40346, 40347
<i>Sempervivum tectorum</i> L.	Pinya de foc. Foc	['piɲəðə'fɔk] ['fɔk]	BCF 40348
<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke	Banya de cabra	['banəðə'kaβrə]	BCF 40332
<i>Smilax aspera</i> L.	Romeguera de pastor. Roser de pastor	[rumə'verəðəpəs'to] [ru'zəðəpəs'to]	BCF 40333
<i>Sonchus tenerrimus</i> L.	Llepsó vermell	[ləp'soβər'meɫ]	BCF 40351
<i>Sporobolus indicus</i> (L.) R. Br.	Herba de llistó ^{oo}	['erβəðə'lis'to]	BCF 40276
<i>Stellaria holostea</i> L.	Llengua de gallina ^o	['ɫeŋvəðəvə'ɫ'ina]	BCF 40303
<i>Tamarix africana</i> Poirét	Bruc de riera	['bruɜðərri'era]	BCF 40433
<i>Tanacetum parthenium</i> (L.) Schultz Bip.	Camamilla purganta	[kəmə'miləpur'vanta]	BCF 36321
<i>Tribulus terrestris</i> L.	Coixagossos	['kɔʒə'vosus]	BCF 40349
<i>Verbascum sinuatum</i> L.	Trepó femella	[trə'pofə'meɫə]	BCF 40292
<i>Veronica persica</i> Poirét	Borrissol bord	[burrɪ'sɔ'l'βort]	BCF 40300
<i>Veronica officinalis</i> L.	Herba febrera	['erβəfə'βrərə]	BCF 40314
<i>Vicia hirsuta</i> (L.) S.F. Gray	Escanyagats	[əs'kaɲə'vats]	BCF 40304
<i>Vitex agnus-castus</i> L.	Mataví	[matə'βi]	BCF 40307

DISCUSSIÓ

Categories de noms

A l'hora d'intentar classificar els noms populars es poden establir moltes categories, segons el criteri que s'agafi. Prenent com a referència l'obra de Foucault (1993), n'enumerem algunes de les que ell té en compte i altres que nosaltres considerem interessants per als noms populars.

- Plantes que prenen el nom directament de la denominació científica llatina : "angèlica" (*Angelica sylvestris* L.), "genciana" (*Gentiana lutea* L.), "escabellosa" (*Scabiosa atropurpurea* L.), de vegades amb desviacions : "herba de santa-aura" (*Centaurium erythraea* Rafn i *C. pulchellum* (Schwartz) Druce), "gramònica" (*Agrimonia eupatoria* L.).

- Per analogia a noms d'animals : "orella d'ós" (*Ramonda myconi* (L.) Reichenb., "cua de cavall" (*Equisetum telmateia* Ehrh.), caps d'ase (*Lavandula stoechas* L.), "gata rabiosa" (*Ranunculus acris* L.), "gossets" (*Antirrhinum orontium* L.).

- Plantes que basen el nom en el d'una altra planta : "llorer bord" (*Prunus lusitanica* L.), "castanyola geganta" (*Cyperus eragrostis* Lam.), "ortiga blanca" (*Lamium flexuosum* Ten.), "farigola mascle" (*Coris monspeliensis* L.), "argelagó" (*Genista hispànica* L. subsp. *hispànica*).

- Per comparació a un objecte : "barretets" (*Umbilicus rupestris* (Salisb.) Dandy, "espases" (*Gladiolus italicus* Mill.), "forquilles" (*Geranium rotundifolium* L.), "espartenyetes de la Mare de Déu" (*Fumaria capreolata* L.).

- Motius religiosos : "Herba de sant Segimon" (*Saxifraga vayredana* Luiz., "santes maries" (*Rumex crispus* L. i *R. obtusifolius* L.), "enciamets de la Mare de Déu" (*Samolus valerandi* L.), "lliris de sant Antoni" (*Lilium candidum* L.), "herba de sant Joan" (*Hypericum perforatum* L.).

- Per les seves aplicacions : "herba de remuc" (*Rubia peregrina* L.), "herba pansera" (*Odontites lutea* (L.) Clairv. subsp. *linifolia* (L.) Rothm.), "herba fetgera" (*Anemone hepatica* L.), "engreixaporc" (*Chrysanthemum segetum* L.), "herba melera" (*Prunella grandiflora* (L.) Scholler subsp. *pyrenaica* (Gren. et Godr.) A. et O. Bolòs).

D'altra banda, diversos noms populars es fan extensius a més d'una espècie. Pot ser que es tracti d'espècies del mateix gènere que el cop d'ull popular no diferencia, a causa de la seva semblança, com és el cas del gènere *Sedum*, diverses espècies del qual reben la denominació popular de "pinets". També es pot donar el cas que plantes de gèneres diferents, però d'aspecte o característiques semblants, es designin pel mateix nom, com passa amb *Asperula cynanchica* L. i *Asplenium septentrionale* (L.) Hoffm. ("herba prima"), o amb *Rubia peregrina* L. i *Galium aparine* L. ("herba de remuc").

És interessant de fixar-se en les plantes d'àrea de distribució restringida al Montseny i terres veïnes. Així, un remarcable endemisme com *Saxifraga vayredana* Luiz. és molt conegut -i emprat en medicina popular- pel nom d'"herba de Sant Segimon", mentre que per a altres plantes de distribució també restringida a aquesta àrea no hem recollit cap nom, probablement perquè no té aplicacions populars. També és destacable el cas de *Prunus lusitanica* L., un arbre conegut només d'alguns fondals del Montseny i les Guillerics, per al qual hem recollit, de boca de 2 informants, el nom de "llorer bord". Per a aquesta mateixa

espècie, Colmeiro (1846) dóna el nom "llorer silvestre" -que posteriorment també recull Masclans (1981) - a partir d'un plec procedent del Montseny i dipositat a l'Herbari Salvador -avui conservat a l'Institut Botànic de Barcelona. Remarcable també és el cas d'un cert nombre de plantes que arreu del Montseny reben una denominació popular que no coincideix gens amb la que se'ls dóna en qualsevol article que parli del massís; els exemples més evidents són "bruguerola" (*Calluna vulgaris* (L.) Hull) en comptes de "brossa", "roja" (*Rubia peregrina* L.) en comptes d'"herba de remuc", "pollancre" (*Populus nigra* L. i varietats de cultiu) en comptes de "polla".

També és digne de menció el cas de plantes al·lòctones, algunes d'elles d'introducció recent, que ja reben noms populars, com alguns *Bidens* ("gossos", "gosssets"), *Chenopodium ambrosioides* L. ("te bord", nom força conegut), *Datura stramonium* L. ("herba taupera"), *Sporobolus indicus* (L.) R. Br. ("herba de llistó", "herba de mil granes"), *Cyperus eragrostis* Lam. ("castanyola geganta"). Aquest fet és un testimoni de la rapidesa amb què el poble detecta un organisme nouvingut, el coneix, l'utilitza (cosa demostrada almenys en els casos del te bord i l'herba taupera) i, lògicament, li dóna nom.

Noms no documentats

Un dels resultats més importants que hem obtingut en el decurs de la recerca és la denominació popular per a 7 tàxons que fins ara no en tenien: *Agrostis stolonifera* L. subsp. *stolonifera* ("pallenc"), *Anchusa arvensis* (L.) Bieb. ("gafallosos"), *Cyperus eragrostis* Lam. ("castanyola geganta"), *Genista pilosa* L. ("espergell"), *Linaria elatine* (L.) Mill. ("herba borrosa"), *Lotus corniculatus* L. ("petrerol bord"), *Sporobolus indicus* L. ("herba de llistó").

Cal fer notar que, en alguns casos, els noms nous que aportem en la llista de la Taula 1 no són més que petites variants d'altres que es poden trobar a la bibliografia. Aquest és el cas d'*Hordeum murinum* L. subsp. *leporinum* (Link) Arcang., per a la qual consignem "blat del dimoni", mentre que Masclans (1981) ja havia recollit "blat del diable". Tenim també casos de deformació per etimologia popular, com el de "foguera de riera" (*Osmunda regalis* L.); Gili (1919, 1928) s'ocupa d'aquest fenomen i consigna precisament el nom "foguera" (per "falguera") com a exemple.

Altres noms no documentats requereixen alguna precisió. Així, Masclans, recull els noms "preonera", "presó" i "presonera", a més del més estès "herba-col", per a *Cynara cardunculus* L. Nosaltres hem trobat que la denominació absolutament comuna al Montseny és "presora", que no figura en cap de les moltes obres que hem buidat, però que devia ésser corrent a tota la vall de la Tordera per tal com l'Atlas lingüístic de Catalunya (Griera, 1923-1964) -que no forma part del nostre corpus bàsic de buidatge per tal com no duu els noms científics de les plantes- el dóna a la localitat de Blanes. En canvi, el nom "xerpolla", que reportem per a *Cynodon dactylon* (L.) Pers., és prou original, puix no apareix en cap de les obres buidades, ni tan sols a l'atles esmentat ni al dels Pirineus Orientals (Guiter, 1966), ni en un treball posterior en què el darrer autor s'ocupa dels noms de la rosella i l'agram (Guiter, 1984); en totes les fonts, les denominacions són basades en la més corrent "gram". Tots els noms de plantes presents en els dos atles lingüístics que acabem de citar han estat consultats i només "presora" hi coincideix amb algun dels que nosaltres hem trobat.